

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ İFADƏLİ OXU BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Şagirdlərdə düzgün, ifadəli oxu vərdişlərinin aşılanması onların estetik tərbiyəsinin, ümumi mədəni inkişafının əsas cəhətlərindən birini təşkil edir. Ona görə də məktəblərimizdə bu məsələyə ciddi diqqət yetirilməsi Azərbaycan dili müəllimlərinin qarşısında qoyulan ən mühüm vəzifələrdən biri hesab edilir.

“Bilirik ki, oxu bacarığının inkişaf etdirilməsi təhsilin və qiymətləndirmənin ən vacib komponentlərindən biridir. Yeni Azərbaycan dili dərsliklərində oxu üzrə standartları reallaşdırmaq üçün bədii və elmi-kütləvi mətnlər verilmişdir”(5,s.11).

Onu da qeyd etmək ki, şagirdlərdə ifadəli oxu vərdişlərinin formalaşdırılması yalnız ədəbiyyat dərsləri ilə məhdudlaşdırılmır, eyni zamanda digər fənnlərin, eləcə də Azərbaycan dili məşğələlərində də diqqət yetirmək (mətnin oxunması və dərslərin nağıl edilməsi zamanı) tələb olunur: ifadəli oxunun bir sıra şərtləri qrammatikadan keçilən müvafiq mövzularla əlaqədar olaraq öyrədilir.

Bu məqalədə ifadəli oxu metodikasının yalnız konkret bir məsələsindən, ifadəli oxunun əsas şərtlərindən bəhs etmək nəzərdə tutulmuşdur. Bu şərtləri iki qismə bölmək olar: 1) texniki şərtlər – buraya şifahi nitqin eşitmə, səslənmə ilə əlaqədar olan texniki cəhətləri (diksiya, ədəbi tələffüz, tələffüz və səs) daxildir; 2) məntiqi və bədii şərtlər – buraya isə əsərin hər bir cümləsindəki mənə, hiss və duyğuları, ehtirası ifadə edən vasitələrdən istifadə şərtləri kimi məsələlər daxildir.

Oxu üçün oxucunun cümlədə məntiqi vurğunun yeri haqqında bir sıra zəruri qaydaları bilməsi lazımdır. Bunları təxminən aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- Sadə cümlədə mübtədə və ya xəbər məntiqi vurğu qəbul edir. Oxucunun rəyindən asılı olaraq bunların biri (mübtədə və xəbər) mütləq məntiqi vurğu qəbul edir. Eyni vaxtda mübtədə, həm də xəbər vurğulu ola bilməz.
- Cümlədə ziddiyyət mənası bildirən sözlər, daha doğrusu, qarşılaşdırılan sözlər vurğu qəbul etməlidir. Məsələn: O konfrans barədə yox, orada edəcəyi çıxış barədə düşünürdü.
- Cümlədə yeni məfhum vurğu qəbul etməlidir. Məsələn: tutaq ki, bir neçə nəfər xəstənin yanında oturub həkimin gəlməsini səbirsizliklə gözləyir. Bu zaman bir nəfər həkimin gəlməsini xəbər verir. O gəldi. Bu cümlədə gəlmək sözü hökmən vurğu altında deyilməlidir.
- Müqayicə edilən sözlər vurğulu deyilməlidir. Məsələn: Taxıl talaları dəniz kimi dalğalanırdı.
- Nida cümlədə həmişə vurğu qəbul edir.
- Cümlədə təkrar və məntiqi fasilələrlə ayrılan xitablar məntiqi vurğu qəbul edir.

Maraqlıdır ki, xitablar cümlənin əvvəlində və axırında həmişə vurğulu olur. Cümlə ortasında isə həm vurğulu, həm də vurğusuz ola bilər.

“Müəllim oxu zamanı baş verə biləcək səhvləri nəzərə almalı və onların aradan qaldırılması, eləcə də şagirdlərlə səssiz oxu bacarığının formalaşdırılması istiqamətində işə geniş yer verməlidir (1.s.14).

Nitqin mənasının dinləyici üçün aydın, dəqiq olması məntiqi vurğudan aslıdır. Yerində işlənməyən, yəni yeri dəyişilən vurğu cümlənin mənasının təkrar olunmasına gətirib çıxarır. Cümlədə vurğunun yeri aşağıdakı şəkildə dəyişə bilər. Siz məktəbin bağında ağac əkdiniz? Siz məktəbin bağında ağac əkdiniz? Siz məktəbin bağında ağac əkdiniz? Siz məktəbin bağında ağac əkdiniz? Məntiqi vurğu ibtidai siniflərdə ədəbi əsərlərin ifadəli oxusunda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Oxu zamanı bəzən məntiqi fasilənin gözlənilməsi çətin olduğundan müəllifin fikri tez-tez təhrif olunur. İbtidai sinif şagirdləri, adətən, şeirin ilk iki misrasını xüsusi ahənglə, nəغمəyə salaraq oxuyur sonra axıradək hər bənddəki ilk iki misra həmin ahənglə davam edir. Bəzən oxu prosesində şagirdlər nəfəsalma prosesində fasilələrin yerini düzgün müəyyənləşdirmir, lazım olmayan yerdə fasiləyə yol verirlər. Fasilənin yerinə düşməməsi oxunun ifadəliliyini aşağı salır, mənanın başqa cür anlaşılmasına şərait yaradır.

Belə hesab etmək doğru olmaz ki, məntiqi vurğu həmişə səsin tonunun yüksəlməsilə ifadə olunur. Bir çox hallarda, əksinə, üzərinə vurğu düşən söz aşağı tonla, aşağı intonasiya ilə tələffüz edilir. Məsələn: N.Xəzrinin belə bir şeirini nəzərdən keçirək:

Ellərə car çəkən payızın səsi,
Düzlərdə sərt əsən küləklərdədir.
Mehriban baharın isti nəfəsi
Ancaq ürəklərdə, ürəklərdədir (2, s.72).

Burada **car** (çəkən), **sərt** (əsən) və **ancaq** sözləri güclü vurğu ilə oxunduğu halda, ürəklərdə, ürəklərdədir sözlərini aşağıdan, az qala pıçıltı ilə tələffüz etmək lazımdır.

Əyər məntiqi vurğulu söz və ya sözlərin düzgünlüyü müəyyənləşdirilsə, onlarda tələffüzün düzgünlüyü qorunarsa, fasiləyə düzgün əməl edilərsə, oxuda keyfiyyətin yüksəldiyi müşahidə edilir. Mətnə həmcins üzvlü cümlələrdə sadalanan sözlərin vurğu ilə fərqləndirilməsi vacibdir. Məsələn: Ən qısa zamanda testləri, sualları, çalışmaları yerinə yetirən şagird qalib olacaq. “Oxunun keyfiyyəti şagirdlərin oxu vərdişlərinə necə yiyələnmələrindən aslıdır (4, s.224).

Nitqimizdə bəzi qüvvələndirici sözlər vardır ki, mətnin oxusu zamanı müəllimin diqqəti həmin sözlərin şagirdlər tərəfindən oxunmasına yönəldilməsidir. Bu zaman şagirdlərin xüsusi vurğu ilə deyilən sözləri müəyyənləşdirə bilməsi üçün izah etmək lazımdır. Belə ki,

- Sənin fikrin nədir?

- Ancaq xaricdə təhsil almaq arzusundayam. Hətta atamla bu barədə uzun-uzadı danışmışam. Mənim fikrimlə yalnız anam razılaşmır.

Ancaq, hətta, yalnız sözləri yüvvətləndirilən sözün əvvəlində gəlir. İfadəliliyə oxunan mətnin rəvanlığı, ritmi, melodikası və s. daxildir. Oxunun rəvanlığı danışq nitqinin şifahi nitqin rəvanlığına yaxın olmalıdır, sürətli və ya asta oxu, yersiz fasilələrə yol verilməsi oxunun məzmununun dərk olunmasını çətinləşdirir. İbtidai sinif Azərbaycan dili dərslində mətnə aid şəkillər oxunun sürətini artırır və yaxud azaldır? Beləki, III sinif dərslində R.Rzanın “Yallı rəqsi” şeirinə çəkilmiş şəkildə bir qadın rəqs prosesində təsvir olunmuşdur və rəqsin tempinə uyğun olaraq o ritmik oxunmalıdır:

Daşlarda bir şəkil var

Yallı gedir adamlar

Yada düşür gör nələr

Ən çətin zamanda da

İnsan qülüb-oynamış (2,s.192).

Bu parçanı asta oxumaq olmaz. Dərslərdəki “Qələm” şeiri isə nisbətən asta sürətlə oxunmalıdır:

Müəllimin qələmi

İnci düzdü vərəqdə.

Baxın həmin qələmdən

Aldı o gün Şəfəq də (2, s.33).

Göründüyü kimi şeirlərin oxunmasında ritmin gözlənilməsi daha vacibdir. Ümumiyyətlə, oxu zamanı şeirin məzmunundan asılı olaraq sürət seçilir. Məsələn, Tofiq Bayramın elə həmin dərslərdəki şeiri çox aşağı sürətlə oxunur:

Çörəyi əlimlə didərdim hərdən,

Elə ki, yeməkdən gözümlə doyurd,ı,

Anam tikələri götürüb yerdən,

Öpüb gözlərinin üstə qoyardı (2, s.80).

Bu misrada ifadə olunan insan həyatının əsasını təşkil edən, bəşərin əvəzolunmaz neməti olan çörəyə məhəbbət hissi, şairin kövrək uşaqlıq xatirəsi yavaş sürətlə verilir. “Qatar” şeirinin oxusunun rəvanlığı asta sürətə uyğun gəlmir və onu belə oxusu mümkün deyil: Qatar gəlir uzaqdan, Tak-tak, tak-tak, tak-tak-tak...(2, s.206).

İntonasiya geniş anlayışdır və bura vurğu, fasilə, sürət, ritm daxildir. İntonasiya oxunan mətnin məzmun çalarlığıdır. İntonasiyaya söz və ifadələri, qrammatik cəhətdən ardıcıl gələn cümlələri məzmun və formaca bir-birinə calaşdırır, formalaşmış fikri ifadə edir.

I-IV sinif Azərbaycan dili dərslərindəki materialların bir qismi şən və oynaq ritm tələb edirsə, digər qismi ağır, həzn bir ahəng tələb edir. Oxu materialının məzmununun mahiyyətinin, məqsədinin, oradakı hisslərin, duyğuların, başqa sözlə, ruhi incəliklərinə qədər meydana çıxmasına şərait yaradır. Oxu prosesində nəfəs, səs, diksiya və s. kimi texniki cəhətlər də nəzərə alınmalıdır. Şagirdlər oxu prosesində məndəki rollara uyğun səslərini dəyişmək bacarığı da qazanırlar. İbtidai sinif şagirdlərinin ədəbi tələffüz qaydalarını gözləməsindən, oxunun temp və tembrindən aslı olaraq intonasiya rəngarəngliyi meydana çıxır. Bu zaman müəllimin vəzifələrindən biri şagirdlərə oxu materialının məzmun və formasına uyğun intonasiya variantları, məntiqi vurğuya əməl etmək bacarığı aşılamaqdan ibarətdir.

Bədii əsərləri iftixar, məhəbbət, təəssüf, həyəcan, nəsihət, peçmançılıq, qorxu və s. duyğuları ifadə edən tonda oxuya bilməsi üçün şagirdlərlə intonasiya üzrə iş aparmaq lazımdır. Oxunun hissləri ifadə etməsində oxuyanın (yəni şagirdin) rolu böyükdür, oxu zamanı adını çəkdiyimiz hissləri yarada bilməsə, dinləyiciyə çatdıra bilməz. Məsələn, II sinifdə Ə.Cəmilin “Vətən” şeirində ana yurdun gözəlliklərinə həsr olunmuş parça sevgi və iftixar hissi ilə oxunmalıdır. Həmçinin, IV sinifdə Əli Kaminin “Əsgər marşı”, B.Vahabzadənin “Azərbaycan- Türkiyə şeiri də bu hisslərlə oxunmalıdır. Məsələn:

Vətən məni yetişdirib bu ellərə yolladı,

Bu torpağa qurban deyib Allaha ismarladı.

“Boş oturma, çalış, - dedi, - xidmət etlə Vətənə.

Südümlə sənə halal olmaz, sən baş əysən düşməne (3, s.47).

Bir millətlik, iki dövlət,

Eyni arzu, eyni niyyət.

Hər ikisi cümhuriyyət –

Azərbaycan – Türkiyə (3, s.45) və s.

Sonuncu şeirin xüsusilə son iki misrası oxunarkən bir heyranlıq hissi səsin tonunda ifadə olunmalıdır.

Təmsillərin oxunması, personajın hansı tonla səslənməsi diqqətdə saxlanmalıdır. Canavar qəzəbli, dovşan qorxaq olduğu üçün onlara aid sözlər də oxunarkən bu hissi qabartmaq, tülkünün isə hiyləgərliyini, yaltaqlığını əks etdirmək lazımdır. Əlbəttə ki, müəllimin nümunəvi oxusu şagirdlərə bu mənada dəstək ola bilər. Lakin bununla kifayətlənməməli, şagirdlərin diqqətini aktyor, fiktör və bədii qiraət ustalarının nitqinə də yönəltmək lazımdır.

Şeirlərdə, ya da mətnlərdə işlədilən məcazlari, onların mənalarını şagirdlər çox zaman izah edə bilmirlər. Bu baxımdan oxu mətnləri ilə iş zamanı, oxu dərslərində lüğət üzrə işə də xüsusi yer verilməlidir. Şagirdlər həqiqi və məcazi mənəli sözlərin mənalarını bəzən qarışdırırlar. Məsələn: “həyat gözəldir”, “yarpaqlar pıçıldasır”, “ulduzlar axır” və s. kimi ifadələrin həqiqi və ya məcazi mənada olduğunu müəyyənləşdirməkdə bəzən çətinlik çəkirlər.

Ədəbi əsərlərin oxunmasından əlavə, verilmiş sözlərin məzmunca izahı vacibdir. İbtidai siniflərdə dərslərləndirən mətənlər, şeirlər və atalar sözləri, bayatılar, tapmacalar, nağıllar, vardır. Oxuyub izah etməyə ehtiyac varmı? Elə mətənlər də var ki, adi fikirlər də emosional verilir. Məsələn Şagird Z.Cabbarzadənin “Kəndimiz” şeirindəki fikirləri başa düşməkdə çətinlik çəkə bilər:

Səhər üfüqlərdən,
Qızıl günəş boylanır.
Əks edir bulaqlarda,
Sular alışıb-yanır (3,s.206).

Şeirdəki sözlər şagirdə tanış gəlir, suların alışıb-yanmasına da inanmır, odur ki, burada müəllimin şərhə mütəlaqdir, o, uşaqları səhərlər üfüqə baxmağı məsləhət görə bilər. Səhərin gözəlliyini, necə açılmasını, havanın işıqlanmasını, günəşin üfüqdən boylanmasını, şeirdəki kimi desək “bax”masını və onun şüalarının bulağın üzərinə düşərək sanki suyu alışıb-yandırmasını, hətta hansı rəngə çaldığını belə şagirdlərin gözü önündə canlandırmaq da olar. Əyər şagirdlərdən çoxu bunu görməmişlərsə, onlara adi havada günəş çıxarkən qabda su qoyub, müşahidə etməyi tövsiyə də oluna bilər. Əsərlərin oxunması zamanı əyani vəsaitdən istifadə edilməsi onun estetik gücünü xeyli qüvvətləndirir və dərslərin maraqlı keçməsinə təmin edir. İbtidai sinif müəllimləri imkan daxilində əyani vasitələrdən də istifadə etməlidir. Məsələn, II sinifdə “Qədim xalça” mətni üzərində iş aparılarkən müəllimin sinfə qədim və ya onun təsvirini əks etdirən bir şəkil gətirməsi uşaqlarda bu naxış növü haqqında əyani təsəvvür yaradılmasına gözəl şərait yaratmış olur.

Nitqdə obrazlılığın yaradılması, şagirdin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsini, dəqiq, yerində ondan işlədilməsini təmin edə bilər ki, bunun da oxu üçün müstəsna əhəmiyyəti vardır. Aydın ki, şagird ifadəli şəkildə oxunacaq ədəbi materialı duymalı, hadisələri ruhən yaşamalıdır. Mətdə mənasını bilmədiyi sözlər olarsa, şagird onu ifadəli şəkildə oxuya bilmir. Oxu daxilində bədii mətnlərin ideyasının dərk olunması müəllimin qəhrəmanı oxuculara necə təqdim etdiyini müəllim şagirdlərin diqqətinə çatdırır. O, obrazlı söz və ifadələri şagirdlərə adi sözlər kimi deyil, mətn daxilində qazandığı emosional-məcəzi mənada çatdırmalı, onlarda poetik dilə maraq oyatmalıdır.

Ümumiyyətlə, obrazlı sözlər, obrazlı ifadələr üzərində iş prosesində şagirdlər bənzətmə, müqayisə, təzad, mübaligə, metonimiya, allegoriya, simvol kimi məcaz növləri, həmçinin bədii təyin, bədii nida, bədii sual və s. ilə tanış olurlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qurbanov V. Oxu və nitq inkişafı təlimi”, “Müəllim”, Bakı, 2021, 125 s.
2. İsmayilov R., Abdullayeva S., Cəfərova D., Qasimova X. Ümumtəhsil məktəblərinin III sinfi üçün dərslər, Altun Kitab, Bakı, 2018, 198 s.
3. İsmayilov R., Abdullayeva S., Cəfərova D., Qasimova X. Ümumtəhsil məktəblərinin IV sinfi üçün dərslər, Altun Kitab, Bakı, 2018, 208 s.
4. Nəbiyeva S., Abdullayeva G., Kərimova A. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası fənnindən mühazirələr, “Elm”, Bakı, 2015, 518 s.
5. Paşayeva P., Abbasova S. Azərbaycan dili tədrisinin aktual problemləri
6. . Bakı, 2021, ADPU, 157 s.

XÜLASƏ

Məqalədə oxunun aktual problemləri işıqlandırılmış və ibtidai siniflərdə ifadəli oxunun sintaksis elementlərinin tədrisi zamanı aşılması yolları nümunələr əsasında şərh olunmuşdur. Burada əsasən III-IV sinif “Azərbaycan dili” dərslərləndirən verilmiş oxu materiallarından istifadə edilmiş, şeirlərin ifadəli oxunması üzrə nümunələr verilmişdir. İfadəli oxunun şagirdlərdə bacarıqlara çevrilməsinin yolları açıqlanmış, onun uşaqlarda inkişaf etdirilməsinin və formalaşdırılmasının əhəmiyyəti qabardılmışdır.

Açar sözlər: *Şagird, müəllim, ifadəli oxu, vurğu, intonasiya, dərslər*

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ВЫРАЗИТЕЛЬНОГО ЧТЕНИЯ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Резюме

В статье освещены актуальные проблемы чтения и на примерах объяснены способы привития выразительного чтения в начальных классах при обучении синтаксическим элементам. Здесь в основном использовались материалы для чтения, данные в учебниках III-IV классов «Азербайджанский язык», приводились примеры выразительного чтения стихотворений. Объясняются способы превращения у учащихся выразительного чтения в навыки, подчеркивается важность его развития и формирования у детей.

Ключевые слова: *ученик, учитель, выразительное чтение, удаление, учебник*

DEVELOPMENT OF EXPRESSIVE READING SKILLS IN PRIMARY CLASSES

Summary

In the article, the actual problems of reading are covered and the methods of inculcating expressive reading in primary classes when teaching syntactic elements are explained with examples. Here, the reading materials given in the textbooks of the III-IV classes "Azerbaijani language" were mainly used, and examples of expressive reading of poems were given. Methods of transforming expressive reading into skills in students are explained, the importance of its development and formation in children is emphasized.

Key words: *pupils, teacher, expressive reading, deletion, lesson.*

RƏYÇİ: dos. Eşvəliyeva